

लोकसाहित्य अभ्यास आणि सामाजिक संशोधन

डॉ. वैशाली जोशी

सेंट मीरा महाविद्यालय, पुणे

Corresponding Author: डॉ. वैशाली जोशी

DOI - 10.5281/zenodo.14504272

सारांश:

प्रस्तुत लेखात लोकसाहित्य अभ्यासाचे सामाजिक संशोधनात काय महत्व आहे हे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. फोकलोअर या संकल्पनेचा उदय, या संकल्पनेचे बदलते संदर्भ आणि लोकसाहित्याच्या अभ्यासामागील बदलत्या संशोधन प्रेरणांचा मागोवा घेतला आहे. भारतात विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात लोकसाहित्य अभ्यासाला स्वतंत्र विद्याशाखा म्हणून मान्यता मिळाली. भारतीय समाजाची बहुपेडी रचना समजून घेण्यासाठी समूह प्रेरणेतून निर्माण होणाऱ्या विविधरंगी लोकसाहित्याचा अभ्यास फार महत्वाचा आहे. भारतीय समाजाचा विचार केला तर इथल्या बहुसांस्कृतिकतेमुळे इथली गुंतागुंत वाढली आहे. कारण भारतभर असंख्य जातीजमाती अस्तित्वात आहेत, त्यांच्या बोलीभाषा आहेत. या समूहांना बांधून ठेवणारे त्या त्या जाती जमातीचे न्यायनिवाड्याचे नीतीनियम परंपरेने चालत आलेले आहेत जे बव्हंशी मौखिक परंपरेने चालत आलेले समाजशासनाचे नियम आहेत. भारताला आधुनिक विकासाच्या मार्गावर नेताना या विविध लोकसमूहांच्या धारणांना अंधश्रद्धा किंवा त्यांच्या व्यवहारांना केवळ प्रथा म्हणून पूर्णपणे मोडीत काढणे चुकीचे आहे. लोकसमूहांच्या धारणांचा डोळसपणे त्या त्या समूहाच्या संदर्भाने विचार केला तर भौतिक विकासांमुळे निर्माण झालेले अनेक अंतर्विरोध उलगडण्याचे मार्ग सापडतील. प्रस्तुत लेखात जांभूळ आख्यान या महाराष्ट्रातील लोकप्रिय लोकनाट्याच्या प्रवासाचा आढावा घेतला आहे. जांभूळ आख्यानाकडे केवळ एक लोकनाट्य म्हणून न बघता सामाजिक संरचना समजावून घेण्याचे साधन म्हणून कसे पाहता येईल याचा विचार केला आहे. जांभूळ आख्यानाच्या माध्यमातून लोककथेतून पाझरलेल शहाणपण अभिजात आकृतिबंध आणि आधुनिक तंत्रज्ञान वापरून तरुण पिढीपर्यंत प्रभावीपणे पोचवले जात आहे. शहरीकरणाच्या रेट्यात लोकसाहित्य लोप पावेल की काय अशी भीती वाटत असताना सादरीकरणाच्या नव्या प्रारूपामुळे ते आज जागतिक स्तरावर पोचले आहे.

बीजशब्द (Key words): लोकसाहित्य, युरोपियन राष्ट्रवाद, मौखिक परंपरा, समाजव्यवस्था.

प्रस्तावना:

लोकांची जीवन जगण्याची पद्धत म्हणजे लोक संस्कृती. समूहामध्ये राहताना मानवाने जे जे म्हणून समूह प्रेरणेने निर्माण केले, एका पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे हस्तांतरित केले ती लोक संस्कृती.

या दृष्टीने लोकसाहित्य ही संकल्पना खूप व्यापक आहे. या संकल्पनेत विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणाऱ्या समूहाची जडणघडण निर्देशित होते. लोकसाहित्याचे निर्माण समूह जीवनातून आणि समूह प्रेरणेतून होते. दैनंदिन जीवन जगताना येणाऱ्या अनुभवातून अगदी

सहज स्फुरलेल्या आख्यायिका, कथा, गाणी, म्हणी अशा साहित्याबरोबर लोकांमध्ये प्रचलित रूढी, उपासना, श्रद्धा, विधी अशा लोकरीती आणि लोकनीती या सर्वांचा समावेश लोकसाहित्यात होतो. नित्याच्या वापरातल्या भौतिक वस्तू आणि त्या वापरण्यासंबंधी रिती आणि नियम हा पण या संस्कृतीचा भाग आहे. लोकजीवनामध्ये समूहप्रतीभेच्या आणि समूहमानसाच्या अबोध प्रेरणेतून अनायासे, आपोआप निर्माण झालेले व अनायासे परंपरेने टिकून असलेले सर्व घटक लोकसाहित्यात समाविष्ट होतात (भवाळकर १९९५: ७५६).

लोकसाहित्य अभ्यासाकडे गांभीर्याने बघण्याची सुरुवात एकोणिसाव्या शतकात युरोपमध्ये झाली. आज लोकसाहित्याभ्यास ही एक स्वतंत्र विद्याशाखा म्हणून जागतिक स्तरावर प्रस्थापित झाली आहे. लोकसाहित्य व संस्कृतीचा अभ्यास हा फक्त भूतकाळातील सांस्कृतिक अवशेषांचा अभ्यास नसून भूतकाळाची वर्तमानाशी सांगड घालत जिवंत सांस्कृतिक जीवनाचा शोध घेण्याची प्रक्रिया आहे ही जाणीव समृद्ध होत आहे.

भारतातही सामाजिक व मानव्यशाखांच्या समन्वित पद्धती वापरून लोकसाहित्याचा अभ्यास करणारे आंतरविद्याशाखीय क्षेत्र विकसित झाले आहे. भारतीय संस्कृती व सामाजिक व्यवस्थेचे शास्त्रीय पद्धतीने अध्ययन करताना क्षेत्रीय संशोधनाबरोबर ग्रंथीय संदर्भसाहित्याचा बहुमोल उपयोग होतो. पण भारतीय समाजाचे गुंतागुंतीचे स्वरूप बघता असंख्य जातीजमातींच्या मौखिक

परंपरांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. लोकसंस्कृतीच्या घटकांची केवळ नोंद करून भागणार नाही तर त्यांच्याकडे संशोधनाची समृद्ध साधने म्हणून बघणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत निबंधात जांभूळ आख्यान या महाराष्ट्रातील लोकप्रिय लोकनाट्याच्या प्रवासाचा आढावा घेतला आहे. जांभूळ आख्यानाकडे केवळ एक लोकनाट्य म्हणून न बघता सामाजिक संरचना समजावून घेण्याचे साधन म्हणून कसे पाहता येईल तसेच लोकसाहित्य व लोककलांचे सामाजिक संशोधनात काय महत्व आहे हे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. फोकलोअर या संकल्पनेचा उदय, या संकल्पनेचे बदलते संदर्भ आणि लोकसाहित्याच्या अभ्यासामागील बदलत्या संशोधन प्रेरणांचा मागोवा घेतला आहे.

लोकसाहित्याच्या संशोधन प्रेरणांमागील गुंतागुंत:

एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात युरोपमध्ये लोककथा आणि लोकपरंपरेकडे एक अभ्यासाचा विषय म्हणून गांभीर्याने बघण्यास सुरुवात झाली. लोकगीते, लोककथांचा संग्रह करण्याचे काम अठराव्या शतकाच्या शेवटी सुरु झाले होते. हेर्डर या जर्मन अभ्यासकाचा 'Stimmen der Volkern in Liedern' हा ग्रंथ १७७८-७९ मध्ये प्रकाशित झाला होता. पण जनसामान्यांच्या जगण्याकडे अभ्यासविषय म्हणून पाहता येईल ही जाणीव तोपर्यंत फार प्रगल्भ झाली नव्हती. १८१२ मध्ये ग्रिम बंधूंनी संग्रहित व

प्रकाशित केलेल्या परीकथा आणि लहान मुलांच्या गोष्टीच्या पुस्तकाला प्रचंड प्रतिसाद मिळाला. जर्मनी मध्ये 'Volkskunde' हा शब्द प्रचलित झाला आणि त्यालाच इंग्लिश समांतर 'folklore' ही संज्ञा सर्वप्रथम विल्यम जोन्स टॉमस या पुरातत्वज्ञाने १८४६ मध्ये वापरली. टॉमसच्या मते जुन्या काळातील वागण्याच्या पद्धती, श्रद्धा, अंधश्रद्धा, कला या सर्व गोष्टींचा अभ्यास करणारी शाखा म्हणजे फोकलोअर. 'folk' म्हणजे अशिक्षित सामान्य लोक आणि 'lore' म्हणजे त्यांच्याकडे असणारे जगण्याचे तंत्र, त्यातून आलेले शहाणपण. बदलत्या कालानुरूप जगताना त्यांनी निर्माण केलेली भौतिक आणि अभौतिक संस्कृती. फोकलोअरचा हा इतका सरळ सोपा अर्थ पुढे खूप गुंतागुंतीचा झाला. त्यामुळे या विषयाच्या संशोधन प्रेरणामागील गुंतागुंत आधी समजावून घेतली पाहिजे. सामान्य लोकांच्या गाणी-गोष्टींचे जतन व्हावे या साध्या हेतूने सुरु झालेला अभ्यास नंतर मानववंशशास्त्र, भाषाशास्त्र, पुरातत्वशास्त्र, इतिहास, समाजशास्त्र अशा विषयांच्या कक्षेत आला आणि त्या त्या विषयाच्या चौकटीनुसार नवे अर्थ प्राप्त झाले.

मुळात ज्या कालखंडात फोकलोअरचा पद्धतशीर अभ्यास सुरु झाला तो युरोपियन साम्राज्यवादाचा आणि औद्योगिक भांडवलशाहीचा महत्वाचा टप्पा होता हे लक्षात घेतले पाहिजे. युरोपियन राष्ट्रवादाच्या जडणघडणीच्या कालखंडात जनसामान्यांच्या जीवनपद्धती आणि परंपरेकडे काहीशा स्वप्नाळू भूमिकेतून एक लोप

पावत चाललेली संस्कृती म्हणून पाहिले गेले आणि याच भूमिकेतून लोक परंपरेचे जतन झाले पाहिजे हा आग्रह धरण्यात आला. या कालखंडात 'लोक' म्हणजे सर्वसाधारण कृषक समुदाय असे मानले गेले आणि औद्योगिकीकरण व शहरीकरणामुळे पूर्वापार चालत आलेली लोक संस्कृती धोक्यात येत असताना या परंपरेतील सांस्कृतिक घटकांचे संवर्धन केले पाहिजे अशा भूमिकेतून पद्धतशीर अध्ययन सुरु झाले. लोक समूहांच्या बोलीभाषा आणि मौखिक परंपरा कशा निर्माण झाल्या व पिढी दर पिढीत हस्तांतरित होत टिकून कशा राहिल्या हे जाणून घेण्याचे प्रयत्न सुरु झाले. इंग्लंड, जर्मनी सारख्या देशात राष्ट्र उभारणीच्या प्रक्रियेत आपल्या लोक परंपरेची वैशिष्ट्ये निश्चित करून, या सांस्कृतिक वारशाचा अंतर्भाव स्वतंत्र राष्ट्रीय अस्मिता निर्माण करण्यात झाला. इंग्लंड, अमेरिकेत 'फोकलोअर' चा अभ्यास करण्यासाठी स्वतंत्र संस्था स्थापन झाल्या (English Folklore Society 1878, American Folklore Society 1888). पुढे अनेक युरोपियन देशात असे प्रयत्न सुरु झाले. त्या काळात 'Folk' समूहाकडे सर्वसाधारणपणे अप्रगत किंवा एका प्रगत सभ्यतेच्या भूतकाळाचे अवशेष म्हणून पहिले गेले, पण त्याच बरोबर बिगर-पाश्चिमात्य सभ्यतेतील 'रानटी', 'बुरसटलेल्या' समुदायांच्या तुलनेत त्यांना जास्त सभ्य ठरवले गेले. थोडक्यात, लोकसाहित्याची व्याख्या आणि या विषयाचा पद्धतशीर अभ्यास सुरु होण्यामागे साम्राज्यवाद आणि वसाहतवादी प्रेरणा निश्चितपणे होत्या.

एकोणिसाव्या शतकात युरोपीय साम्राज्यवादी विस्तारातून बिगर-युरोपीय, बिगर-पाश्चिमात्य देशांच्या संस्कृतीच्या अभ्यासाची गरज निर्माण झाली. त्यामागे विस्तारवादी राजवटींच्या प्रशासकीय गरजा जितक्या कारणीभूत होत्या तितक्याच मानववंशशास्त्रासारख्या आधुनिक सामाजिक शास्त्रातील अध्ययन प्रेरणा देखील होत्या. सहभागी निरीक्षण आणि लोकालेखपद्धती सारखी संशोधन तंत्रे वापरून केल्या गेलेल्या संशोधनातून अनेक आदिम संस्कृतीतील चालीरीती, श्रद्धा, रूढी परंपरांचे दस्तावेजीकरण केले गेले. या संशोधनातून एकीकडे आदिम, ग्रामीण, औद्योगिक समाजांची गुणवैशिष्ट्ये निश्चित करून त्यांचे वर्गीकरण केले गेले आणि दुसरीकडे गुंतागुंतीची रचना असणारा औद्योगिक समाज म्हणजे सामाजिक उत्क्रांतीमधील प्रगत अवस्था हे समीकरण दृढ झाले. प्रत्येक समाजाने पारंपारिक व्यवस्थेकडून आधुनिक व्यवस्थेकडे होणाऱ्या संक्रमणाचे उद्दिष्ट ठेवले पाहिजे या तत्वाच्या पुरस्कारामुळे परंपरा आधुनिकता असे द्वैत जाणीवपूर्वक जोपासले गेले. जाणीवपूर्वक कारण त्यामुळे युरोपियन देशांच्या साम्राज्यवादी आकांक्षांना त्यांच्या आधुनिक, औद्योगिक असण्यामुळे पुष्टी मिळाली. 'बुरसटलेल्या' परंपरा पाळणाऱ्या, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभाव असणाऱ्या देशांमध्ये युरोपियन राजवटी असण्याचे समर्थन झाले. साम्राज्यवादाच्या कालखंडातील जागतिक सांस्कृतिक घडामोडींकडे बारकाईने बघितले की अभिजातता, उच्च सौंदर्यमूल्य,

शास्त्रीय आधार हे संस्कृतीचे मापदंड कसे बनत गेले आणि युरोपियन वसाहतवादाच्या पुष्टीकरणासाठी कसे सहाय्यभूत झाले ते स्पष्ट होते.

१९६० नंतर लोकसाहित्याकडे बघण्याच्या दृष्टीकोनात खूप बदल झाला. समूहाच्या श्रद्धा, मिथके, चालीरीती, कला यांच्याकडे फक्त वस्तुनिष्ठ अध्ययनाच्या गोष्टी म्हणून न बघता स्थळ कालसापेक्ष निर्मितीचा भाग म्हणून बघितले पाहिजे हा दृष्टीकोन विकसित झाला. अॅलन डंडेस या अमेरिकन अभ्यासकाचे विचार या संदर्भात खूप मोलाचे आहेत डंडेसच्या मते लोकसाहित्याकडे भूतकाळाचे अवशेष म्हणून पाहणे चुकीचे आहे. कारण समान संस्कृती असणारे लोक मग ते ग्रामीण भागातील असोत, शहरी भागातील असोत किंवा आदिवासी समूह असोत, सतत संस्कृती निर्माण करत असतात. ती एक जिवंत प्रक्रिया आहे (डंडेस १९८४: १५०). आख्यायिका, मिथके, श्रद्धा, विनोद, गाणी, कथा, खाण्यापिण्याच्या पद्धती, म्हणी, अशा सर्व गोष्टींचा समावेश या निर्मितीत होतो. डंडेसच्या म्हणण्यानुसार ही यादी वाढू शकते कारण बदलत्या पर्यावरणानुसार समायोजनाच्या प्रयत्नात अनेक नवीन घटकांची भर पडते. उदाहरणादाखल सार्वजनिक ठिकाणी भिंतींवर कोरून ठेवलेले साहित्य लोकसाहित्याचाच भाग आहे. भारताचे उदाहरण द्यायचे तर टूकच्या मागे लिहिलेल्या पाट्यांचा विचार करता येईल. जनसामान्यांच्या धारणांमधून आलेले शहाणपण त्या पाट्यांवर लिहिलेले असते. डंडेसनी मांडलेल्या दृष्टिकोनामुळे लोक परंपरा म्हणजे मौखिक परंपरा हे

सरधोपट समीकरण पण बदलले. संस्कृतीच्या मौखिक आणि लिखित साधनांमध्ये प्रवाहीपण असते, साहचर्य असते हे मान्य झाले. एकोणिसाव्या शतकात जेव्हा या संकल्पनेचा उदय झाला तेव्हा 'folk' म्हणजे अशिक्षित लोक हा आधुनिक, शहरी, पाश्चात्य विचारवंतांच्या अभ्यासाचा विषय होता. आता प्रवाही संस्कृती निर्माण करणारा आणि जगणारा समूह म्हणून लोकांचे 'कर्तेपण' ओळखले गेले.

नंतर १९८० च्या दशकापासून लोकसाहित्य व परंपरेतील सामग्रीचा वापर करून इतिहास, भाषाशास्त्र, मानववंशशास्त्र, प्राच्यविद्या अशा विविध ज्ञानशाखांमधून आलेल्या संशोधक, लेखकांनी विपुल लिखाण केले. या आंतरविद्याशाखीय संशोधनातून शैक्षणिक क्षेत्रात खूप क्रांतिकारक बदल घडून आले. या संशोधांतून स्त्रियांचे जगणे आणि कर्तेपण केंद्रस्थानी आले, अभिजात, लेखी परंपरेच्या सावटातून मौखिक परंपरा मोकळ्या होऊन त्यांच्याकडे ज्ञाननिर्मितीचे साधन म्हणून बघणं शक्य झालं. अर्थात हे संक्रमण सहज सरळ नव्हतं. रेडफिल्ड, सिंगर यांनी वापरलेल्या उच्च परंपरा /लोकपरंपरा या वर्गीकरणाचा, संस्कृतीकरणाच्या सिद्धांताचा, आणि एकूणच अभिजात परंपरेच्या उदात्तीकरणाचा प्रभाव मोडून काढणे तसे आव्हानात्मकच होते. पण लोकसाहित्य परंपरेतील सामग्री वापरून झालेल्या या संशोधनामुळे त्या त्या विषयाच्या कक्षा निश्चितपणे रुंदावल्या. तसेच लोकसाहित्याकडे एक सार्वत्रिक तथ्य म्हणून बघण्यापेक्षा प्रादेशिक

सांस्कृतिक संदर्भातून घडत जाणारी जीवनपद्धती म्हणून बघावे हे भान आले.

संस्कृती अध्ययन या स्वतंत्र आंतरविद्याशाखीय क्षेत्राच्या उदयानंतर संस्कृतीकडे एक सत्तासंबंधांची रचना म्हणून पाहण्याचे भान आले. स्त्रीवादी संशोधन पद्धतीत मौखिक लोकपरंपरेकडे संशोधनाचे एक सशक्त तंत्र म्हणून बघितले गेले. कारण मुख्य प्रवाही पुरुषप्रधान परंपरेत स्त्रियांकडे कर्त्या म्हणून पाहिले जात नाही. स्त्रियांचे योगदान सुस्पष्ट होण्यासाठी मौखिक इतिहासासारखी संशोधन पद्धती उपयोगी ठरते. लोकसाहित्याची निर्मिती लोकसमुहाच्या इतिहास, भूगोलाशी जितकी जोडलेली असते तितकीच ती त्या समूहाच्या विशिष्ट रचनेशी, त्या समूहातील सत्तासंबंधांशी जोडलेली असते. म्हणूनच गेल्या तीन दशकात लोकसाहित्याचा अभ्यास लिंगभाव, वंश आणि वांशिकतेच्या दृष्टीकोनातून केला जातोय आणि वंचितांचे योगदान, त्यांच्या वेदना, त्यांचा आवाज समोर येण्यात मदत होत आहे. १९८० नंतर लोकसाहित्याच्या निर्मितीकडे फक्त वस्तुनिष्ठ दृष्टीने न पाहता सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भाने बघितले जात आहे (अप्पादुराई १९९१: ५).

भारत आणि लोकसाहित्य अभ्यास:

ब्रिटीश साम्राज्यातील एक वसाहत म्हणून भारतात एकोणिसाव्या शतकातील सांस्कृतिक घडामोडींचे दूरगामी परिणाम झाले. खुद्द युरोपमध्ये ज्ञाननिर्मितीच्या क्षेत्रात नैसर्गिक विज्ञानांचा प्रचंड प्रभाव असण्याचा तो काळ होता. त्या प्रभावाखाली

भौतिक व नैसर्गिक जगाचे ज्याप्रमाणे वस्तुनिष्ठ पद्धतीने आकलन व अध्ययन करता येते तीच वैज्ञानिक पद्धती मानवी समाज व संस्कृतीचा अभ्यास करताना वापरली पाहिजे हा आग्रह धरला गेला. या प्रत्यक्षवादी परंपरेचा खूप मोठा पगडा भारतीय सामाजिक संशोधनावर होता. ब्रिटीश वसाहतवादाच्या सुरवातीच्या काळात भारतात औपचारिक शिक्षणव्यवस्था विकसित होत असताना ज्ञान म्हणजे काय, ज्ञाननिर्मितीची प्रक्रिया म्हणजे काय या संबंधीच्या धारणा नव्याने विकसित झाल्या. नव्याने यासाठी की भारतीय परंपरेत साहित्य, कला व ज्ञान निर्मितीच्या क्षेत्रात 'मार्गी' आणि 'देसी' असा भेद प्रचलित होताच. जे स्थिर स्वरूपाचे, शास्त्रावर आधारित, ज्याची व्यवच्छेदक लक्षणे सांगता येतात ते 'मार्गी' आणि जे लवचिक, प्रादेशिक संदर्भांमुळे बदलत राहते ते देसी. मार्गी परंपरेत 'विद्वत्' परंपरेला महत्व तर देसी परंपरेत 'प्रयोग' परंपरेला. ब्रिटीश कालखंडात या विद्वत् परंपरेला शास्त्रीय/विशुद्ध/अभिजात असा अर्थ प्राप्त झाला. या न्यायाने लिखित स्वरूपात सुसूत्र नोंद असलेला ज्ञानसाठा असणारी ती अभिजात परंपरा असे सूत्र झाले. भारतीय साहित्य व कलांचे मोठ्या प्रमाणावर अभिजातीकरण सुरु झाले. पण अभिजात परंपरा म्हणजे लेखी/ग्रन्थिय परंपरा आणि लोक परंपरा म्हणजे मौखिक हे सरधोपट सूत्र भारतीय परंपरेला लावता येणार नाही असे रामानुजन यांच्यासारख्या अभ्यासकांचे मत आहे. त्यांच्या मते, भारतात अभिजात x लोक, लेखी x मौखिक, आणि स्थिर, अपरिवर्तनीय x प्रवाही, लवचिक

अशा तीन द्वैतांचा स्वतंत्र विचार करायला हवा (रामानुजन १९९४: ९८). उदा. वेदांचे जतन हजारो वर्ष मौखिक पद्धतीनेच झाले. आणि वेदांच्या लिखित संहिते इतकेच महत्व उच्चारणाला आहे. इतके की काही अभ्यासक त्याला मौखिक साक्षरता असे संबोधतात. दुसरीकडे रामायणासारखे महाकाव्य लिखित स्वरूपात बद्ध असूनही भारतभर त्याची शेकडो रूपं आढळतात. रामायण गायलं जातं, सांगितलं जातं, नृत्यातून प्रकटतं, मंदिरांच्या कोरीव शिल्पातून दिसतं. म्हणूनच भारतात मौखिक परंपरेत अपरिवर्तनीय मानलेलं साहित्य आढळत तसेच लेखी परंपरेत प्रवाहीपण सापडू शकत. हेच महाभारत किंवा इतर पुराणांच्या बाबतीतही लागू पडते. संस्कृत अभिजात परंपरेतील साहित्याच्या बोली भाषेतल्या असंख्य संवादी कथा सांगितल्या जातात. थोडक्यात भारतात लोकसाहित्याचा अभ्यास करताना एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की लोकसाहित्य आणि अभिजात साहित्य यांच्यात सतत अभिसरण सुरु असते.

भारतीय संस्कृतीचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूप समजून घेण्यासाठी विकसित झालेल्या प्राच्यविद्याशाखेत प्रामुख्याने प्राचीन ग्रंथांचा व लिखित परंपरेचा आधार घेतला गेला. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात लोकसाहित्यअभ्यासाला स्वतंत्र विद्याशाखा म्हणून मान्यता मिळाली. आज भारतात अनेक विद्यापीठात लोकसाहित्यअभ्यासाच्या स्वतंत्र शाखा सुरु झाल्या आहेत. भारतीय समाजाची बहुपेडी रचना समजून घेण्यासाठी समूह प्रेरणेतून निर्माण होणाऱ्या

विविधरंगी लोकसाहित्याचा अभ्यास फार महत्वाचा आहे.

लोकसाहित्य : सामाजिक संशोधनाचे साधन:

लोककथा आणि लोककला म्हणजे जनसामान्यांच्या जीवनाचा आरसा असतो. त्यामुळे सामाजिक संशोधनात लोकजीवनाच्या अभ्यासाचे योगदान खूप मोठे आहे. समाजातील मुख्यप्रवाही परंपरा ज्या मूल्य आणि नियमन व्यवस्थेवर आधारित असते, ती सामान्यतः समाजातील अभिजन, सत्ताधारी समूहांची मूल्य असतात. पण निरक्षर लोकसमुदायाकडे पूर्वापार चालत आलेला ज्ञानसाठा असतो. प्रत्येक लोकसमुदायाच्या श्रद्धा असतात, वागण्याबोलण्याच्या चालीरीती असतात, अगदी सृष्टीच्या आरंभापासून मानवी संस्कृतीच्या उत्क्रांतीतील चढ उतारांचे स्पष्टीकरण करणारी मिथके असतात. सणसमारंभ, कुळाचार व धार्मिक प्रथांच्या अनुषंगाने निर्माण झालेल्या लोककला असतात. दैनंदिन वापरातील म्हणी, गोष्टी, व गाण्यांच्या माध्यमातून हे शहाणपण एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होत राहते. लोकमनातून व्यक्त होणारे संकेत अभिजनांच्या मुल्यांपेक्षा वेगळे असू शकतात. ते त्यांच्या रोजच्या जगण्याच्या अनुभवातून, व्यवहारातून आलेल्या शहाणपणातून बनतात. भारतीय समाजाचा विचार केला तर इथल्या बहुसांस्कृतिकतेमुळे इथली गुंतागुंत वाढली आहे. कारण भारतभर असंख्य जातीजमाती आहेत, त्यांच्या बोलीभाषा आहेत. या समूहांना बांधून ठेवणारे, न्यायनिवाडा करणारे त्या

त्या जाती जमातीचे नीतीनियम परंपरेने चालत आलेले आहेत. क्वचित त्यांची बाडं सापडतात पण बव्हंशी हे मौखिक परंपरेने चालत आलेले समाजशासनाचे नियम आहेत. भारताला आधुनिक विकासाच्या मार्गावर नेताना या विविध लोकसमूहांच्या धारणांना अंधश्रद्धा किंवा त्यांच्या व्यवहारांना तर्कविसंगत प्रथा म्हणून पूर्णपणे मोडीत काढणे चुकीचे आहे. त्यांचा डोळसपणे त्या त्या समूहाच्या संदर्भाने विचार केला तर भौतिक विकासामुळे निर्माण झालेले अनेक अंतर्विरोध, अनेक कोडी सोडवण्याचे मार्ग सापडतील.

प्रस्तुत लेखात जांभूळ आख्यानाचा विचार यासाठी केला आहे कारण लोककथेतून पाझरलेल शहाणपण अभिजात आकृतिबंध आणि आधुनिक तंत्रज्ञान वापरून तरुण पिढीपर्यंत प्रभावीपणे पोचवण्याचे ते उत्तम उदाहरण आहे. शहरीकरणाच्या रेट्यात लोकसाहित्य लोप पावेल कि काय अशी भीती वाटत असताना सादरीकरणाच्या नव्या प्रारूपामुळे जागतिक स्तरावर पोचले आहे.

गोष्ट जांभूळ आख्यानाची:

गोंधळ जागरण ही महाराष्ट्रातील महत्वाची लोककला. देवादिकांच्या स्तुती स्तवनाबरोबर जगण्याचे तत्त्वज्ञानही सोप्या भाषेत सांगणारा कला प्रकार. जागरणाचा एक भाग म्हणून गोंधळी आख्यान म्हणजेच एखादी कथा सांगतात. जांभूळ आख्यान ही अशीच महाभारतातील एक कथा जी व्यासांच्या महाभारतात नाही पण जनमानसातून झिरपत आली आहे, लोक परंपरेतून जिवंत राहिली

आहे. गोंधळमहर्षी राजारामबापू कदमांनी मुंबईत पहिल्यांदा रंगभूमीवर 'जांभूळ आख्यान' लावला आणि शहरी रंगकर्मींना लोककलेच्या सामर्थ्याचा दर्शन घडवला. नंतर 'इंडियन नॅशनल थिएटर'च्या लोककला संशोधन विभागाने सखोल संशोधन करून 'जांभूळ आख्यान'चा प्रयोग सादर केला. १९९० च्या सुमारास लोककलेचा वारसा नेकीने पुढे चालवणाऱ्या शाहीर विठ्ठल उमप यांनी एक धाडसी प्रयोग करत हे आख्यान लोकनाट्याच्या बाजात रंगमंचावर सादर केलं. रंगमंचीय सादरीकरणाच्या दृष्टीने जागरण या लोककलेचा मूळ बाज शुद्ध ठेवून सुरेश चिखले यांनी एक बांधीव संहिता लिहिली आणि रंगमंचीय शिस्तीच्या चौकटीत शाहीर आणि त्यांची मंडळी प्रयोग करू लागले. मौखिक परंपरेतून वाहत आलेल्या आख्यानाचे लिखित स्वरूपात रूपांतर झाले तरी सादरीकरणातील लवचिकतेमुळे आख्यानाचा गाभा तसाच राहिला.

या आख्यानाच्या केंद्रस्थानी आहे द्रौपदी. एकदा पाची पांडव महालात नसताना आणि द्रौपदी एकटीच महालात असताना अचानक कर्ण पांडवांच्या भेटीसाठी आला. कर्णाला पाहून द्रौपदी मोहित झाली, तिचे चित्त थान्यावर राहिले नाही. पाच पांडवांच्या जोडीने हा पण माझा भ्रतार असता तर, त्याचे प्रेमही मला मिळाले असते तर असे काहीबाही विचार तिच्या मनात येऊ लागले. कर्णाबद्दल निर्माण झालेल्या वासनेने तिची अगदी तगमग झाली.

झाडाची उडविली फळं, एका झाडाला एक फळ लईच निरमळ... देठी गाभुळलं अन् कर्णाला पाहून, द्रौपदीचं मन पाकुळलं...

द्रौपदीचा तोल सुटला असं सांगणारं हे ध्रुवपद प्रयोगात पुन्हा पुन्हा येत राहत. तिचं सारं सत्व या एका मोहाच्या क्षणामुळे डागाळलं. तिने प्रत्यक्ष अधर्म केला नाही, पण अधर्माचा विचार काही क्षण तिच्या मनात डोकावून गेला आणि तिचं सत्व निष्प्रभ झालं. श्रीकृष्णाच्या रूपात अंतरात्म्याची साद ऐकून आत्मपरीक्षण करण्याची संधी तिला मिळाली आणि तिने ती घेतली. श्रीकृष्णासमोर त्या क्षणाची कबुली दिली तेव्हाच द्रौपदी त्या भारातून मुक्त झाली. सर्व मानवी गुणदोष ज्याच्या ठायी आहेत असा श्रीकृष्ण लोकसंस्कृतीला जवळचा आणि आदराचा वाटला. म्हणूनच द्रौपदीच्या मनात आलेलं पाप प्रकट करायला कृष्णलीला सोयीची वाटते.

जांभूळ आख्यानातील द्रौपदी कर्णाच्या रूपावर भाळते, इतकी की तिला तिच्या पतिव्रताधर्माचा विसर पडतो. द्रौपदीचं हे स्वलनशील मानवी रूप मुख्य प्रवाही परंपरेत बसणारं नाही. मुख्य हिंदू परंपरेत प्रातःकाळी स्मरणीय असलेल्या पंचकन्यांपैकी ती एक आहे. पाच पांडवांशी विवाह करूनही पतिव्रताधर्माचे कठोर पालन करणारी आहे. पण लोकमहाभारतात धर्म, नीतीनियम, आणि सामाजिक संकेतांची मानवी स्वभावाशी घातलेली सांगड फार वेधक आहे. इथे हे नमूद केले पाहिजे की संस्कृत परंपरेतील रामायण-महाभारत या महाकाव्यांची अनेक मौखिक प्रारूपे

भारतातील विविध प्रादेशिक लोक परंपरांमध्ये प्रचलित आहेत.

लिखित अभिजन परंपरेपेक्षा मौखिक लोक परंपरेतील स्त्रीचे रूप फार वेगळे आहे. कर्नाटकातील तंबूरी दास्य्या जे रामायण गातात त्या रामायणाच्या केंद्रस्थानी सीता आहे. सीतेचा जन्म, विवाह, वनवास, विजनवास आणि शेवटी धरणी दुभंगून तिचं नाहीसं होणं याची ती कथा आहे. तमिळ मधील माईली रावणन या कथेत रामाने दशानन रावणाचा वध केल्यानंतर कालांतराने पुन्हा सहस्र शिर्षाचा रावण निर्माण होतो आणि देवांना आव्हान देतो. यावेळी राम पूर्णपणे निष्प्रभ ठरतो आणि मग सीता युद्धाला सज्ज होते व रावणाचा वध करते. भारतातील प्रादेशिक मौखिक परंपरेत विधिवत गायल्या आणि सांगितल्या जाणाऱ्या पुराणांमध्ये देवी आदिशक्ती आहे, तिने शिवाला सामर्थ्य दिलंय. स्त्रीकडे स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून बघणाऱ्या लोकसाहित्यातील जांभूळ आख्यानात म्हणूनच द्रौपदीला पत्नी म्हणून धर्माची चौकट असली तरी स्त्री म्हणून स्वतंत्र इच्छा, वासना आहेत.

भक्ती परंपरेप्रमाणे लोक परंपरेतील देवीदेवता सुद्धा हाडामांसाचे, देहधर्म असलेले आहेत. शरीराचे भोग त्यांनाही चुकलेले नाहीत. लोककथांमधील मानवी भाव-भावनांचा पटल नवरसांच्या सिद्धान्तापेक्षा खूप जास्त विस्तृत आहे. दहशत, हताशा, शरम, द्वेष असे अनेक मानवी भाव यात सामावलेले आहेत. दैवी गुण असले तरी शेवटी मर्त्य असलेल्या माणसांच्या या कथा आहेत. समाजात आदर्श वर्तनाचे मापदंड निश्चित केलेले

असले तरी माणसं हे संकेत मोडतात. जगताना चुका करतात, अनैतिक वागतात. हातून घडलेल्या चुकांचे क्षालन करण्याचा आणि स्वतःचे माणूसपण जोखण्याचा पैस लोकपरंपरेत आहे. जांभूळ आख्यानात लोकमनातील सहज सोपे तत्वज्ञान अलगद झिरपते---

**‘निर्मळ झर्यात काट्या-कुट्या पडत्यात म्हणून
झर्याचं पानी वंगाळ होत नाही... अन् या
मनाच्या झरन्यात वाईट-साईट इच्यार येत्यात
म्हणून सारा जनम पापाचा होत नाही...!’**

जांभूळ आख्यानातील द्रौपदी स्त्रियांसाठी आखून दिलेली चाकोरी ओलांडणारी आहे. पण हे स्वैराचाराचे समर्थनही नाही. मनावर विवेकाचा अंकुश ठेवून आपल्या वागण्या-बोलण्याची, घेतलेल्या निर्णयांची जबाबदारी पेलणारी ही स्वतंत्र द्रौपदी आहे.

समारोप:

प्रस्तुत निबंधात जांभूळ आख्यानाकडे केवळ एक लोकनाट्य म्हणून न बघता सामाजिक संरचना समजावून घेण्याचे साधन म्हणून पाहिले आहे. समाजशास्त्रज्ञांच्या मते सामाजिक स्त्रीकरण व्यवस्थेतील विषमता टिकवून ठेवण्यात मुख्यप्रवाही विचारप्रणालीचा मोठा वाटा असतो. प्रस्थापित मूल्यव्यवस्थेतून अभिजनकेन्द्री व पुरुषकेन्द्री व्यवस्थेचे एक प्रकारे बळकटीकरण होत असते. समाजातील प्रमुखप्रवाही धारणांमधून व्यक्तिगत जाणीवा घडतात, या धारणांना अनुसरूनच माणस वागत असतात. पण व्यवस्थेने ज्यांना सत्ता आणि

फारशा संधी दिलेल्या नाहीत अशा व्यक्तीसुद्धा व्यवस्थेच्या चौकटींमधून छोटे छोटे अवसर शोधून काढतातच. समाज बदलवण्याचे, या वर्चस्ववादी धारणांना शह देण्याचे सामर्थ्यही व्यक्तींच्या विचार आणि कृतीमध्येच असते. त्यामुळे सर्वसामान्य माणसाचं कर्तेपण जाणून घ्यायचं असेल तर संशोधनाच्या वेगळ्या वाटा चोखाळणे आवश्यक आहे. त्या दृष्टीने मौखिक परंपरा व लोकसाहित्य ही सामाजिक संशोधनाची प्रभावी सामग्री ठरते. लोकसाहित्य समूहमनाच्या अबोध प्रेरणेतून सहज निर्माण होत असल्यामुळे समाजातील प्रवाहीपणाचे प्रतिबिंब लोकसाहित्यात दिसते, त्याचा पैस जास्त मोठा असतो. लोकसाहित्यात लोकमानसाच्या नजरेतून दिसणाऱ्या विसंगती टिपल्या जातात. प्रस्थापित व्यवस्थेत ज्यांचा आवाज ऐकला जात नाही अशा उपेक्षितांच्या नजरेतून समाजव्यवस्थेचे, समाजव्यवस्थेतील अंतर्विरोधाचे दर्शन घडते. म्हणूनच भारतीय समाज व्यवस्थेच्या गुंतागुंतीची उकल करण्यासाठी संशोधनाचे एक प्रभावी साधन म्हणून लोकसाहित्याचे महत्व आहे. भारताची बहुसांस्कृतिक परंपरा टिकवण्यासाठी लोकसाहित्यातून होणारे बहुविध जीवनपद्धतीचे आकलन फार महत्वाचे आहे.

संदर्भ:

1. Appadurai, Arjun (edt). 1991 Gender, Genre and Power in South Asian Expressive Traditions. Pennsylvania.
2. भवाळकर, तारा १९९५ लोकसाहित्य मराठी विश्वकोष प्रथम आवृत्ती मुंबई
3. Dundes, Alan 1984 Defining Identity through Folklore *Journal of Folklore Research*, May - Dec., 1984, Vol. 21, No. 2/3, pp. 149-152
4. Ghosh & Mullick 2018 Anthropology and Folklore Studies in India: An Overview *IJSR*, pp.528-531
5. Ramanujan A.K. 1988. Who needs folklore *Indian Literature*, July-August, 1994, Vol. 37, No.4 162, pp. 93-106